

Kinga Czechowska
Instytut Pileckiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-2620-6096

POLACY EWANGELICY Z POMOCĄ ŻYDOM.
DWA LISTY CELINY REŃSKIEJ Z D. KAWECKIEJ DO YAD VASHEM
W SPRAWIE POMOCY UDZIELONEJ W WARSZAWIE
PRZEZ RODZINY SZULCÓW I STECHBARTÓW

Zaangażowanie ludności polskiej wyznania ewangelickiego w pomoc Żydom w obliczu Zagłady nadal pozostaje zagadnieniem badawczo nierozpoznanym, mimo że podejmowane są próby stworzenia portretu zbiorowego pomagających, w tym konkretnie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Dokonuje się ich charakterystyki z uwzględnieniem takich kategorii, jak kraj pochodzenia¹, motywacje² i okoliczności pomocy³, płeć czy wyzna-

---

¹ M. Klempner, *The Heart Has Reasons. Dutch Rescuers of Jewish Children During the Holocaust*, Amsterdam – New York 2006; P. Henry, *We Only Know Men. The Rescue of Jews in France During the Holocaust*, Catholic University of America Press 2007.

² A. Grunwald-Spier, *The Other Schindlers. Why Some People Chose to Save Jews in the Holocaust*, The History Press 2014.

³ Tu przede wszystkim historie dyplomatów: M. Dick, *Raoul Wallenberg. Making of an American Hero [w:] Unlikely Heroes. The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching*, red. A. Kohlen, G.J. Steinacher, University of Nebraska Press 2019, s. 110–138; A. Haska, „Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję”. *Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” (dalej ŻŻSM) 2015, nr 11, s. 299–309; H. Levine, *In Search of Sugihara. The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust*, Plunkett Lake Press 2019.*

nie. W tym ostatnim aspekcie szczególną uwagę polskich badaczy cieszy się wkład Kościoła katolickiego w pomoc Żydom, zarówno zaangażowanie księży i zakonnic⁴, jak i zwykłych wiernych. W przypadku ich motywacji do pomocy podkreślany jest zawsze aspekt wyznaniowy. Szczególnie eksponowany jest tu przykład rodziny Ulmów⁵ czy pisarki Zofii Kossak-Szczuckiej⁶. Ta ostatnia o imperatywie sprzeciwu Polaków katolików wobec zbrodni na Żydach pisała w imieniu Frontu Odrodzenia Polski w „Proteście” – ulotce wydanej 11 sierpnia 1942 r. i kolportowanej w 5 tys. egzemplarzy w okresie tzw. wielkiej akcji likwidacyjnej w getcie warszawskim⁷. Kluczowa dla sprawy pozostawała tożsamość polska i katolicka: „Zabieramy przeto głos my, katolicy Polacy. [...] Kto z nami tego protestu nie popiera – nie jest katolikiem”. I tylko w jednym miejscu broszury odwoływano się do szerszych pojęć: „protestu [...] domaga się sumienie chrześcijańskie”⁸.

Elle Linde przeprowadziła badania nad motywacjami do pomocy Żydom na podstawie 41 149 teczek polskich Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, a jedną z wymienianych przez nią kategorii były „motywacje religijne”. Dotyczyły one 89 zbadanych przez nią przypadków, ale bez doprecyzowania, jaką religię i wyznanie reprezentowały. Należy jedynie przypuszczać, że nie były to osoby jednego wyznania, ponieważ wtedy kategorię nazwano by inaczej⁹. Trudno znaleźć ślady naukowego zainteresowania przypadkami pomocy i ratowania Żydów przez Polaków wyznania innego niż katolickie, w tym ewangelickiego¹⁰. Nieliczne studia

---

⁴ M. Grądzka, *Kościół katolicki w Krakowie w pomocy Żydom. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Kościół krakowski 1939–1945*, Kraków 2014, s. 125–154; E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Zakrzewo 2012; R. Tyndorf, *Wartime Rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy. The Testimony of Survivors and Rescuers*, t. 1–2, Lublin 2023.

⁵ J. Szarek, M. Szpytma, *Rodzina Ulmów. W hołdzie miłosiernym. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie, ratując Żydów*, Kraków 2014.

⁶ C. Tonini, *Czas nienawiści i czas troski. Zofia Kossak-Szczucka – antysemitka, która ratowała Żydów*, tłum. T. Jekiel, W. Jekiel, Warszawa 2007.

⁷ I. Gutman, *Polscy Sprawiedliwi wśród Narodów Świata* [w:] *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009, s. XXXI.

⁸ *Polacy – Żydzi. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001, s. 212–216 (dok. II/10).

⁹ I. Gutman, *Polscy Sprawiedliwi wśród Narodów Świata...*, s. XXXIX.

¹⁰ W II Rzeczypospolitej funkcjonowało siedem Kościołów protestanckich, stąd posługiwanie się terminem „ewangelicy” w tekście jest świadomym uproszczeniem. Zob. więcej E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 70–89.

dotyczą pomocy ze strony mariawitów¹¹ czy duchownego greckokatolickiego abp. Andrieja Szeptyckiego¹². Na tym tle nieznacznie wyróżnia się książka wieloletniego dyrektora Departamentu Sprawiedliwych wśród Narodów Świata w Yad Vashem Mordecaia Paldiela, przy czym nie dotyczy ona tylko okupowanych ziem polskich (celem autora była przekrojowość) ani wyłącznie przypadków pomocy, lecz przedstawia postawy różnych Kościołów chrześcijańskich wobec Zagłady. Wymieniając przykłady ratujących Polaków, autor wśród niekatolików podaje jedynie (za Emanuelem Ringelblumem) niegdysiejszego ewangelickiego księdza Pana Z., który ukrywał czwórkę żydowskich dzieci¹³.

Liczniesze wzmianki o innych Polakach ewangelikach, którzy w czasie II wojny światowej przychodzili z pomocą Żydom, napotkać można przede wszystkim w opracowaniach dotyczących ewangelików warszawskich. Słownik biograficzny *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945* wymienia np. dziewiętnaście takich osób¹⁴. Zachowała się pamięć m.in. o ks. Ludwiku Zanarze, pastarze z parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie, który wystawiał Żydom fałszywe metryki¹⁵. W 1978 r. tytułem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” wyróżnieni zostali Józef i Anna Bankowie, którzy uratowali przed Zagładą żydowską rodzinę Dratwer¹⁶. Józef był wyznania ewangelickiego, jego żona zaś prawosławnego¹⁷. Te wzmianki i szczątkowe opisy jedynie sygnalizują nam istnienie tematu badań, jednak dopiero lektura dokumentów archiwalnych, w tym zwłaszcza – jak poniżej – egodokumentów, może pozwolić na sformułowanie problemu badawczego i postawienie pytań przez kolejnych naukowców.

---

¹¹ U. Grabowska, *Mariawici i Żydzi – rzecz o pomocy*, ZŻSM 2008, nr 4, s. 442–465.

¹² S. Redlich, *Moralność i rzeczywistość: metropolita Andriej Szeptycki i Żydzi w czasach Holocaustu i II wojny światowej*, ZŻSM 2008, nr 4, s. 241–260.

¹³ M. Paldiel, *Churches and the Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans, and Reconciliation*, KTAV Publishing House 2006, s. 204–205.

¹⁴ A. Sękowska, *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie w latach drugiej wojny światowej* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007, s. 30–31.

¹⁵ *Ibidem*, s. 26.

¹⁶ *Banek Józef & Anna (Bystrzycka)* [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4034455>, dostęp 16 V 2024 r.

¹⁷ „Zwiastun Ewangeliczny”, 7 II 1937, nr 6, s. 58, <https://sbc.org.pl/Content/618739/PDF/ii352478-1937-06-0001.pdf>, dostęp 16 V 2024 r. W Bazie Sprawiedliwych na stronach YV obydwoje są błędnie podpisani jako katolicy. *Banek Józef & Anna (Bystrzycka)* [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4034455>, dostęp 16 V 2024 r.

Prezentowana poniżej edycja naukowa dwóch dokumentów z Archiwum Yad Vashem, a dokładnie z jego Departamentu Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, ma stanowić przyczynek i zachętę do dalszych badań. Dla historii pomocy, której udzielono w Warszawie żydowskiej rodzinie Kaweckich, wątek ewangelicki ma podwójne znaczenie. Po pierwsze, wyznanie kształtowało motywacje pomocowe rodziny Szulców; po drugie, pełniona przez Emila Szulca funkcja intendenta cmentarza ewangelickiego istotnie wpływała na lokalizację i warunki pomocy.

Autorką obu publikowanych poniżej listów jest Celina Reńska z d. Kaweckia, urodzona w Bydgoszczy córka Heleny i Jana Kaweckich. W chwili wybuchu II wojny światowej miała 17 lat, a w wieku lat 60, w 1982 r., zdecydowała się na kontakt z Departamentem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata w Yad Vashem i wszczęcie procedury w sprawie odznaczenia dla dwóch rodzin: Szulców i Stechbartów. Nie żyli już wtedy jej rodzice, ale jako jednego ze świadków, z którymi kontakt nadal był możliwy, wymieniała swojego brata Adama. Pierwszy list Celiny Reńskiej został wysłany 8 sierpnia 1982 r., drugi jest niedatowany, wiemy jednak, że powstał jako odpowiedź na list pracownika Yad Vashem z 9 sierpnia 1982 r. Ponieważ relacja Celiny Reńskiej dotyczy pomocy ze strony dwóch niespokrewnionych ze sobą rodzin, stała się podstawą w dwóch procedurach, które swój pomyślny finał znalazły 7 lipca 1983 r. Wtedy to podjęto decyzję o przyznaniu medalu „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” Emilowi i Amalii Szulcom oraz ich dzieciom – synowi Eugeniuszowi i córce Alicji¹⁸, a także Marii Stechbart i jej synowi Tadeuszowi. Wyróżniono ich za pomoc, jakiej udzielili żydowskiej rodzinie Kaweckich: Helenie i Janowi oraz ich dzieciom Celinie i Adamowi¹⁹. Warto zauważyć, że w internetowej bazie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata dostępnej na stronie Yad Vashem przy wyżej wymienionych osobach w rubryce „religia” błędnie wpisano „katolik”, a w krótkim opisie historii pomocy pominięto aspekt motywacji religijnej²⁰.

Tymczasem ze świadectwa Celiny Reńskiej jasno wynika, że Szulcowie byli „religijnymi ewangelikami o wysokich standardach moralnych”. Co więcej, choć

---

¹⁸ *Szulc Emil & Amalia; Son: Eugeniusz; Daughter: Kutte Alicja (Szulc)* [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4039809>, dostęp 16 V 2024 r.

¹⁹ *Stechbart Maria; Son: Tadeusz* [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4039804>, dostęp 16 V 2024 r.

²⁰ Opisy w obu wymienionych wyżej hasłach są ze sobą tożsame.

mieli niemieckie pochodzenie, uważali się za Polaków, nie przyjęli volkslisty i byli aktywni w polskim podziemiu²¹. Do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w II Rzeczypospolitej należało ok. 300 tys. Niemców i 200 tys. Polaków. Już na początku niemieckiej okupacji część polskich duchownych została usunięta z parafii lub aresztowana. Początkowy zamiar przesiedlenia wszystkich volksdeutschów z Generalnego Gubernatorstwa na ziemię wcielone powodował, że problem odbudowania Kościołów ewangelickich jako wspólnot potencjalnie skupiających ewangelików polskich dla władz niemieckich nie był istotny. Natomiast zgodnie z głównymi założeniami polityki okupacyjnej na tym obszarze dążono do rozdziału narodowościowego w Kościołach ewangelickich. Pierwszym krokiem ku temu było ustalenie liczby osób danej narodowości w poszczególnych parafiach²². W biogramach różnych duchownych ewangelickich pojawiają się informacje o ich wzywaniu na al. Szucha w celu podpisania volkslisty. Pastora Ottona Fryderyka Krenza za odmowę zadeklarowania narodowości niemieckiej aresztowano i umieszczono w Centralnym Więzieniu przy ul. Daniłowiczowskiej²³.

Według słów Celiny, jej ojciec i Emil Szulc byli przyjaciółmi „z lat młodości”²⁴. Szulc urodził się w Turku w 1893 r., być może więc z przebywaniem na pograniczu Kujaw i Wielkopolski należy wiązać początek znajomości obu mężczyzn. W Turku w 1919 r. urodził się również Eugeniusz, najstarsze z trojga dzieci Szulców. Rodzina zamieszkała w Warszawie ok. 1923 r., Emil został wtedy intendentem Cmentarza Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie i objął obowiązki związane z administrowaniem nekropolią, co wiązało się z przeprowadzką do położonego przy cmentarzu domu przy ul. Młynarskiej 54. Szulc jako Polak ewangelik od pierwszych dni wojny angażował się w polską działalność konspiracyjną, na cmentarzu gromadził i ukrywał broń²⁵. W jego ślady poszli również synowie Eugeniusz i Janusz. Cała trójka w czasie powstania warszawskiego walczyła w batalionie AK „Kiliński”. Janusz Szulc, najmłodszy z rodzeństwa (ur. 1929), nie pojawia się w relacji Celiny

---

²¹ Dok. nr 1.

²² J. Sziling, *Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988, s. 94–106, 158.

²³ <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/otton-krenz,24446.html>, dostęp 28 VI 2024 r.

²⁴ Dok. nr 1.

²⁵ D. Dąbrowska, *Szulc Emil „Tur” [w:] Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik...*, s. 548.

Reńskiej, prawdopodobnie jako dziecko nie był świadomy ukrywania Żydów. Po wojnie rodzina przeniosła się do Łodzi²⁶, mimo to jej związki z Warszawą nie ustawały, czego świadectwem pozostają chociażby książki Eugeniusza Szulca na temat ewangelików warszawskich, w tym najbardziej znana *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie*²⁷.

W publikacji tej – w biogramie ojca – Eugeniusz Szulc wspomina o prześladowaniu Emila przez Gestapo, które wielokrotnie wzywało go do siedziby na al. Szucha, „gdzie podsuwano mu do podpisu volkslistę”²⁸. Choć Emil Szulc obawiał się konsekwencji ciągłych odmów, nie ugiął się, a pomimo strachu nie odmawiał pomocy innym. Z biogramu dowiadujemy się, że u Szulców pomoc otrzymał m.in. zbieg z obozu jenieckiego, a także, że udało im się uratować czteroosobową żydowską rodzinę, która uciekła z getta warszawskiego. Biogram w opracowaniu jednego z pomagających nie przynosi jednak żadnych dalszych informacji o historii tej pomocy, nie pada w nim ani nazwisko żydowskiej rodziny Kaweckich, ani drugiej rodziny udzielającej im pomocy – Stechbartów²⁹. Ponadto żaden z członków rodziny Stechbartów nie ma swojego biogramu ani w tej, ani w innych dostępnych publikacjach słownikowych poświęconych ewangelikom warszawskim. Wiadomo jedynie, że Tadeusz Stechbart został pochowany na tym samym Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie, co członkowie rodziny Szulców³⁰.

Relacja Celiny Reńskiej skupia się na historii pomocy i nie zawiera zbyt wiele informacji dotyczących wcześniejszych losów jej rodziny. Wiemy jedynie, że Kaweccy uciekli z Bydgoszczy w 1939 r., ale nie znamy ani daty, ani okoliczności ucieczki³¹. Żydzi bydgoscy już w pierwszym tygodniu wojny stali się ofiarami niemieckich prześladowań. 5 września Niemcy rozpoczęli ich aresztowania, a kilka

---

²⁶ H. Helweg, *Ewangelicy w batalionie AK „Kaliński”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, Warszawa 1997, s. 204; D. Dąbrowska, *Szulc Emil „Tur”*..., s. 548–549; *eadem*, *Szulc Eugeniusz „Dobry”* [w:] *Ewangelicy warszawscy walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik*..., s. 550–551; *eadem*, *Szulc Janusz „Pik”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik*..., s. 551.

²⁷ E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989.

²⁸ *Szulc Emil* [w:] E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie*..., s. 552.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Urodzony w 1922 r., zmarł w 1999 r. <https://wawamlynarska.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=3218&inni=0&cinki=5>, dostęp 16 V 2024 r.

³¹ Dok. nr 1.

dni później – egzekucje. Niektórzy, przeczuwając zagrożenie, jeszcze przed wybuchem wojny opuszczali miasto (i tę część Polski, w której w pierwszej kolejności spodziewano się niemieckiego ataku), jesienią zaś ucieczki stały się powszechne. W sprawozdaniu sytuacyjnym z 11 listopada 1939 r. dowódca Einsatzkommando 16 Jakob Lölgén odnotował, że przeważająca część Żydów uciekła i nie spodziewano się, by mieli powrócić³². Największą liczbę uchodźców z Bydgoszczy według danych za grudzień 1940 r. przyjechała Warszawa, wielu Żydów wracało do swoich rodzinnych miejscowości na terenie dawnej Kongresówki³³. Według Reńskiej, jej rodzina udała się do Warszawy i tam odwiedziła Szulców. Kluczowa dla tego kontaktu była postać Emila³⁴. Jego sytuacja w okresie okupacji nie należała do łatwych: o wielokrotnym wzywaniu przez Gestapo i naciskach, aby podpisał volkslistę, już wspomniano, należy jeszcze dodać, że z powodu niemieckiego pochodzenia był prześladowany również przez Polaków, mimo że uczestniczył w działalności konspiracyjnej³⁵.

Niezależnie od osobistych trudności Emil i jego rodzina od początku przychylnie odnieśli się do Kaweckich i byli gotowi udzielić im pomocy. Jesienią 1940 r. Kaweccy wraz z pozostałą ludnością żydowską Warszawy trafili do getta, z Szulcami utrzymywali jednak kontakt telefoniczny³⁶. Mimo kolejnych obostrzeń i utrudnień w komunikacji między aryjską i niearyjską stroną, telefon – jak podaje Justyna Gregorowicz – aż do powstania w getcie pozostawał legalnym środkiem łączności warszawskiej „dzielniczy zamkniętej” ze światem zewnętrznym. Miał on ogromne znaczenie m.in. w organizowaniu szmuglu³⁷. Także żydowscy uciekinierzy z Bydgoszczy umawiali się w ten sposób na przekazywanie paczek na terenie nekropolii ewangelickiej³⁸. Miejsce nie było przypadkowe. Ponieważ cmentarz

---

³² Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999, s. 138–144. O wojennym procesie Lölgéna zob. szerzej T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, s. 344–345.

³³ T. Kawski, *Eksterminacja ludności żydowskiej z Bydgoszczy w latach II wojny światowej* [w:] *Servitium Klio. In honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 180–183.

³⁴ Dok. nr 1.

³⁵ *Ibidem*; *Szulc Emil* [w:] E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie...*, s. 552.

³⁶ Dok. nr 1.

³⁷ J. Gregorowicz, *Komunikacja telefoniczna w życiu społeczności getta warszawskiego*, *ZŻSM* 2014, nr 10, s. 409–410, 413–414.

³⁸ Dok. nr 1.

przy ul. Młynarskiej graniczył z należącym do getta (do grudnia 1941 r.) Cmentarzem Żydowskim przy ul. Okopowej oraz z cmentarzem katolickim³⁹, był to popularny punkt nielegalnego przerzutu żywności z aryjskiej części miasta. Dla rodzin Kaweckich i Szulców lokalizacja ta była tym bardziej oczywista, że Emil Szulc jako intendent Cmentarza Ewangelicko-Augsburskiego zajmował z rodziną mieszkanie w domu przycmentarnym⁴⁰. Co więcej, na terenie getta znajdowała się enklawa ewangelicka. Budynek kościoła ewangelicko-augsburskiego przy ul. Leszno 20, szpital i inne zabudowania parafialne zostały murem oddzielone od otaczających je terenów getta. O przebiegu granicy pisano w prasie warszawskiej 16–17 listopada 1940 r. Enklawa istniała aż do zmniejszenia obszaru getta w 1942 r.⁴¹

Jak pisze Celina Reńska, to za namową Emila Szulca jej rodzina zdecydowała się na ucieczkę z getta. Nie precyzuje, kiedy dokładnie się to stało, jednak na podstawie dalszej chronologii zdarzeń możemy domniemywać, że w pierwszej połowie 1942 r. Na początku tułaczki Kaweccy znaleźli schronienie w domu Szulców przy cmentarzu, jednak ich pobyt tam trwał zaledwie kilka tygodni. Emil znalazł dla nich inne (jak określiła to Celina – „odpowiednie”) zakwaterowanie u rodziny Stechbartów, u których przebywali przez dwa lata do wybuchu powstania warszawskiego⁴². Być może to bliskość getta czyniła mieszkanie przy ul. Młynarskiej 54 lokalizacją zbyt niebezpieczną i przez to „nieodpowiednią” do ukrywania żydowskiej rodziny. Jak wspominała po latach Halina Helweg, która jako dziewczynka odwiedzała tamte zabudowania, dzieci miały zakaz „przebywania w części podwórza przylegającej do mieszkania intendenta cmentarza – Emila Szulca”, a nawet dorośli „nie przechodzili tamtędy bez potrzeby. Panowały tam pełne tajemniczości pokój i cisza”. Dopiero po wojnie poznała przyczyny takiego stanu rzeczy i dowiedziała się o ukrywaniu tam w różnym

---

³⁹ P. Wieczorek, *Cmentarz żydowski na Okopowej – trzy perspektywy (cz. 1)*, Muzeum Getta Warszawskiego, 13 IV 2021 r., <https://1943.pl/artukul/cmentarz-zydowski-na-okopowej-trzy-perspektywy-cz-1/>, dostęp 16 V 2024 r.

⁴⁰ D. Dąbrowska, *Szulc Emil „Tur”...*, s. 548.

⁴¹ A. Sękowska, *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie...*, s. 27; *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, red. B. Engelking, J. Leociak, Warszawa 2013, s. 94.

⁴² Dok. nr 1.

czasie jeńca radzieckiego i żydowskiej rodziny. Możliwe, że jedynym źródłem informacji na ten temat były dla niej wzmianki w starszych od jej wspomnień biogramach autorstwa Eugeniusza Szulca⁴³.

Dalsza część historii ratowania Kaweckich, a więc ich ukrywanie przez rodzinę Stechbartów, jest bardziej zniuansowana niż altruistyczna pomoc zaprzyjaźnionych z nimi Szulców. W tym przypadku pomagający i otrzymujący pomoc nie znali się wcześniej, a pomoc początkowo miała charakter odpłatny. Sama Celina podkreślała trudną sytuację materialną Marii Stechbart, ubogiej wdowy, która mieszkała wraz z synem Tadeuszem i (nieznaną z imienia) matką. Nie jest jednak całkiem jasne, jaką rolę odgrywały pieniądze w aranżowaniu tej kryjówki. W dalszej części relacji jest mowa o tym, że Stechbartowie otrzymywali co miesiąc pieniądze na utrzymanie Kaweckich, ale pojawia się także określenie „wynagrodzenie”, które sugeruje nadatek ponad same koszty utrzymania. Świadectwo Reńskiej ukazuje też pewną dynamikę w relacji między ukrywanymi a ukrywającymi: choć początkowo podstawą decyzji o pomocy miało być wynagrodzenie, z czasem ujawniły się głębsze motywacje. W momentach próby, gdy Niemcy poszukiwali uciekinierów z getta, Stechbartowie nie zdradzili swoich podopiecznych⁴⁴. W kontekście toczących się w historiografii dyskusji nad znaczeniem i interpretacjami aspektu finansowego w ukrywaniu Żydów⁴⁵ powyższy przykład – jako niejednoznaczny – wydaje się szczególnie interesujący.

Podczas dwuletniego pobytu Kaweckich u innej rodziny Emil Szulc nadal ich odwiedzał, raz w miesiącu (jeśli nie częściej) przynosił im wydawaną w podziemiu prasę oraz przekazywał pieniądze potrzebne na ich utrzymanie. Wcześniej pewną kwotę pozostawił u niego Jan Kaweck i to te środki były wtedy wykorzystywane. Pomoc Szulców pozostawała od początku do końca całkowicie bezinteresowna. Uczestniczył w niej również Edwin Kutte, mąż Alicji, który odwiedzał ukrywanych Żydów wraz ze swym teściem Emilem Szulcem.

---

⁴³ H. Helweg, *Mieszkańcy domu przy Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce...*, Warszawa 1997, s. 204.

⁴⁴ Dok. nr 1.

⁴⁵ Zob. J. Grabowski, *Ratowanie Żydów za pieniądze – przemysł pomocy*, ZŻSM 2008, nr 4, s. 81–109; G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, ZŻSM 2008, nr 4, s. 110–143.

Kolejny punkt zwrotny w historii Kaweckich, podobnie jak i innych Żydów ukrywanych w Warszawie, stanowiło powstanie warszawskie⁴⁶. Jak pisze Celina, jej brat i ojciec zostali wzięci pod opiekę przez rodzinę Stechbartów, otwarte pozostaje pytanie, gdzie przebywały wtedy ona i jej matka. Schronienia nie mogła im już udzielić rodzina Szulców, której członkowie po upadku powstania trafili do obozu. Nie był to jednak obóz koncentracyjny (jak twierdzi Reńska)⁴⁷, lecz jeniecki – Stalag XIA w Altengrabow⁴⁸.

Niejasności co do sposobu przetrwania w popowstaniowej Warszawie nie rozwił również i drugi z publikowanych niżej listów Celiny do Yad Vashem. Odpowiadała w nim na pytania pracownicy Departamentu Sprawiedliwych wśród Narodów Świata – komórki, która zbiera dokumentację na temat konkretnych przypadków ratowania Żydów przez nie-Żydów w okresie Holokaustu; dopiero na tej podstawie komisja działająca w Yad Vashem podejmuje decyzję o przyznaniu (lub nieprzyznaniu) tytułu „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”. Celina wymieniała przyjaciół, którzy po wojnie poznali Szulców i wiedzieli, że to oni uratowali Kaweckich. Obie rodziny zamieszkały w Łodzi, co sprzyjało ich spotkaniom⁴⁹. Co do Stechbartów, wiadomo, że prowadzili korespondencję z żydowskimi uratowanymi⁵⁰. Urzędniczkę Yad Vashem interesowało również, ile lat miały dzieci Szulców. Udało się wyjaśnić, że dwoje z nich było w podobnym wieku co Celina i w czasie wojny osiągnęło pełnoletniość. Nie jest jasne, dlaczego Reńska obok imienia Eugeniusza wymieniła „Lilian”, chociaż córka Szulców miała na imię Alicja⁵¹. Natomiast informacja o wieku mogła być istotna dla oceny zaangażowania rodzeństwa w pomoc żydowskiej rodzinie i tym samym dla przyznania im tego najwyższego cywilnego odznaczenia Izraela dla nie-Żydów⁵².

---

⁴⁶ Zob. więcej G.S. Paulson, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy*, tłum. E. Olander-Dmowska, Kraków 2009, s. 247–286; B. Engelking, D. Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009.

⁴⁷ Dok. nr 1.

⁴⁸ D. Dąbrowska, *Szulc Emil „Tur”...*, s. 549; *eadem*, *Szulc Eugeniusz „Dobry”...*, s. 550; <https://www.porta-polonica.de/pl/wojenne/stalag-xi-altengrabow>, dostęp 16 V 2024 r.

⁴⁹ Dok. nr 2.

⁵⁰ Dok. nr 1.

⁵¹ Alicja urodziła się w 1923 r., a więc jej wiek również odpowiada wspomnieniom Reńskiej, <https://wawamlynarska.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=2146&inni=0&cinki=0>, dostęp 16 V 2024 r.

⁵² Dok. nr 2.

Za podstawę poniższej edycji źródłowej posłużyły dwa listy z dokumentacji sprawy Marii i Tadeusza Stechbartów⁵³; znalazły się one zapewne również w dokumentacji dotyczącej rodziny Szulców. Oprócz tego w teczce jest przechowywany jedynie list dyrektora Departamentu Sprawiedliwych YV Mordecaia Paldiela, który informował wnioskodawczynię o pozytywnej decyzji odnoszącej się do obu rodzin zgłoszonych przez nią do wyróżnienia⁵⁴, a także kopia honorowego dyplomu z 17 września 1984 r.⁵⁵ Teczka nie zawiera więc pełnej korespondencji – brakuje chociażby listu pracownicy Yad Vashem, na który w swojej odpowiedzi powołuje się Celina Reńska. Nic też nie wskazuje na to, by kontaktowano się z wymienionymi przez nią świadkami, by poproszono ją o przesłanie wspomianej przez nią korespondencji jej rodziców z ratującymi czy zdjęć znajdujących się w jej posiadaniu. Po nadesłaniu pierwszej pisemnej relacji przez Celinę poproszono ją o doprecyzowanie kilku kwestii, a jej wyjaśnienia najwyraźniej okazały się wystarczające. Oba listy Reńska pisała po hebrajsku na maszynie. Publikuję ich tłumaczenia w całości, bez zmian i ingerencji w treść. Zdecydowałam się jedynie na pominięcie danych adresowych ze względu na krótki upływ czasu. Listy zostały nadane w Tel Awiwie. W wyniku antysemickiej polityki władz PRL ich autorka zmuszona była wyemigrować z Polski⁵⁶. Tłumaczenia listów z języka hebrajskiego na język polski dokonała Anna Klingofer-Szostakowska.

---

⁵³ Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Departament Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, M.31.2/2643, Akta w sprawie Tadeusza i Marii Stechbart, b.p.

⁵⁴ *Ibidem*, Mordecai Paldiel do Celinie Reńskiej, 28 VII 1983 r., b.p.

⁵⁵ *Ibidem*, Dyplom dla Marii Stechbart i jej syna Tadeusza, b.p.

⁵⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, 1218/32017.

Nr 1

1982 sierpień 8, Tel Awiw (Izrael) – List Celiny Reńskiej z d. Kaweckiej do Yad Vashem w sprawie pomocy udzielonej przez Emila i Amalię Szulców oraz Marię i Tadeusza Stechbartów

[...] ^a

Tel Awiw, 8 VIII 1982

Do Departamentu Sprawiedliwych
wśród Narodów Świata Yad Vashem

Dotyczy sprawy: Prośba o nadanie tytułu
„Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”

Nazywam się Celina Reńska^b, z domu Kawecka. Urodziłam się w Bydgoszczy w Polsce 18 września 1922 r.

W imieniu własnym i moich zmarłych rodziców Heleny i Jana Kaweckich zwracam się z prośbą o uwiecznienie pamięci ludzi, którzy uratowali życie moje i mojej rodziny w czasie nazistowskiej okupacji.

W roku 1939 po ucieczce z rodzinnego miasta zjawiłam się z moją rodziną (moim ojcem, matką i bratem) w Warszawie. Tam odwiedziliśmy przyjaciela ojca z lat młodości – Emila Szulca. Od pierwszej chwili, jeszcze przed zamknięciem getta, okazywał Emil Szulc i jego rodzina duże zainteresowanie naszym losem i gotowość udzielania nam pomocy. W tym miejscu należy podkreślić, że Emil Szulc, choć miał niemieckie pochodzenie i był prześladowany w związku z tym przez Polaków, w owym czasie odmówił przyjęcia „volkslisty” (*Volkliste*) i czuł się prawdziwym Polakiem, należał do polskiego podziemia i wyraźnie sprzeciwiał się nazistom. Szulc i jego rodzina byli religijnymi ewangelikami o wysokich standardach moralnych i głębokim wewnętrznym przekonaniu, że obowiązkiem jest

---

^a Pominięto dane adresowe nadawcy i odbiorcy.

^b Nazwiska w oryginale nieodmieniane.

pomagać bliźnim. W czasie gdy przebywaliśmy w getcie, Emil Szulc był w stałym kontakcie telefonicznym z moim ojcem i przekazywał paczki z cmentarza ewangelickiego na cmentarz żydowski¹, który się z nim stykał. Kiedy zaczęły się prześladowania w getcie, załatwił Szulc dla mnie i całej mojej rodziny fałszywe papiery (wykorzystał w tym celu swoje kontakty z polskim podziemiem). Przekonał mojego ojca do opuszczenia getta. Pierwsze kroki po stronie „aryjskiej” poczyniliśmy z jego pomocą i zamieszkaliśmy w jego mieszkaniu przy ul. Młynarskiej 54² na kilka tygodni, aż znalazł dla nas odpowiednie zakwaterowanie. Zaznaczę, że w owym czasie Szulc cierpiał na *anginę pectoris*³.

Szulc znalazł nam odpłatne zakwaterowanie u pani Marii Stechbart, wdowy bez środków do życia, która mieszkała ze swoją matką i synem Tadeuszem. Przez cały okres naszego pobytu (około dwóch lat) u pani Stechbart, do polskiego powstania w Warszawie, Emil Szulc odwiedzał nas w naszej kryjówce przynajmniej raz w miesiącu, czasem ze swoim teściem Edwinem Kuttem⁴. Przynosił prasę podziemną i pieniądze na utrzymanie z kwoty, którą mój ojciec u niego zostawił. Cała rodzina Szulca, włączając jego żonę Amalię, ich syna Eugeniusza i córkę Lilian, miała do nas niezmiernie przyjacielski stosunek i okazywała gotowość pomocy pomimo groźby śmierci przewidzianej dla osób pomagającym Żydom – wszystko to robili, nie oczekując w zamian żadnego zadośćuczynienia. Rodzina Stechbartów, która z początku zajmowała się nami na podstawie wynagrodzenia, jakie im płaciliśmy, okazała wobec nas koniec końców bardzo dobre nastawienie i w kilku przypadkach, gdy policja prowadziła polowanie na ukrywających się Żydów, nas nie wydała.

Po powstaniu warszawskim po stronie polskiej rodzina Stechbartów wzięła mojego ojca i brata (Adama Kaweckiego) pod swoją opiekę i to również wiązało się z zagrożeniem życia.

Trzeba dodać, że cała rodzina Szulców po powstaniu warszawskim została wysłana do obozu koncentracyjnego w związku z ich odmową przyjęcia „volkslisty”.

---

¹ Mowa o cmentarzu żydowskim na ul. Okopowej, z którym sąsiadowały cmentarze katolicki i ewangelicki. W czasie okupacji był dla ludności żydowskiej z getta warszawskiego miejscem przemycania żywności z „aryjskiej strony”.

² Adres domu jest też adresem Cmentarza Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

³ Inaczej dusznica piersiowa, choroba objawiająca się m.in. bólem klatki piersiowej.

⁴ Błędne posłużenie się słowem „teść” zamiast „zięć”. Z Edwinem Kuttem zamężna była córka Emila – Alicja.

Podsumowując: z głębi serca proszę o nadanie zmarłym Emilowi Szulcowi i jego żonie Amalii tytułu „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata”. W mojej ocenie także postępowanie członków rodziny Stechbartów (Tadeusza i Marii Stechbartów) uzasadnia umieszczenie ich na liście tego zaszczytnego tytułu.

Jako świadkowie wszystkiego, co napisano powyżej, mogą służyć: Ewa Madfes, Magdalena Relirad, Magdalena Fagot, Adam Kawecki [...] ^c.

W moim posiadaniu znajduje się fotografia przedstawiająca Emila Szulca z moim zmarłym ojcem oraz korespondencja z rodziną Szulców i Stechbartów [^d].

Z wyrazami szacunku
Celina Reńska^e

Źródło: Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Departament Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, M.31.2/2643, Akta w sprawie Tadeusza i Marii Stechbartów, b.p., jęz. hebr., mps.

---

^c Pominięto dane adresowe wszystkich wymienionych osób.

^d Nie zostały załączone do listu.

^e Pominięto dane adresowe.

Nr 2

1982 [po 9 sierpnia], Tel Awiw (Izrael) – List Celine Reńskiej z d. Kaweckiej do Yad Vashem w sprawie pomocy udzielonej przez Emila i Amalię Szulców oraz Marię i Tadeusza Stechbartów

Do Yad Vashem
Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu

Dotyczy: Szulc Emil i [Szulc] Amalia – Polska (3530)¹
Stechbart Maria i jej syn Tadeusz – Polska (3531)²

Szanowna Pani Wero Prausnitz,

w odpowiedzi na Pani list z dnia 9 sierpnia [19]82 r. informuję:

1. Jeśli chodzi o panią Chawę [...]^a, źródłem wiedzy o czynach rodziny Szulców są opowieści moich rodziców, błogosławionej pamięci, i moje.

2. Dodatkowa świadek Magdalena Fagot była przyjaciółką rodziny i dobrze знаła rodzinę Szulców jako tych, którzy uratowali nas podczas Zagłady. Spotykaliśmy się często z Szulcami u nas w domu w Łodzi po wojnie.

3. Dwoje dzieci rodziny Szulców – Eugeniusz i Lilian – było w wieku zbliżonym do mojego (urodziłam się w 1922). Eugeniusz był ode mnie około dwa lata starszy, a Lilian o rok ode mnie młodsza, czyli podczas wojny oboje mieli ponad 17 lat.

Eugeniusz Szulc [...]^b

Lilian Kutte [...]^c

Dodatkowe szczegóły zostaną przedstawione na życzenie.

---

^a Nazwisko nieczytelne. Zapewne mowa o Ewie Madfes wymienionej w pierwszym liście.

^b Pominięto dane adresowe.

^c Pominięto dane adresowe.

¹ Pierwotny numer teczek w sprawie przyznania odznaczenia Emilowi i Amalii Szulcom.

² Pierwotny numer teczek w sprawie przyznania odznaczenia Marii i Tadeuszowi Stechbartom.

Z wyrazami szacunku i pozdrowieniami

Reński Celina [...]^d

Źródło: Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Departament Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, M.31.2/2643, Akta w sprawie Tadeusza i Marii Stechbartów, b.p., j. hebr., mps.

Tłumaczenie dokumentów z języka hebrajskiego: *Anna Klingofer-Szostakowska*

---

^d *Pominięto dane adresowe.*

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, 1218/32017.

Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Departament Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, M.31.2/2643, Akta w sprawie Tadeusza i Marii Stechbartów.

Źródła drukowane

Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje, Warszawa 1997.

Helweg H., *Ewangelicy w batalionie AK „Kaliński”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, Warszawa 1997.

Helweg H., *Mieszkańcy domu przy Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, Warszawa 1997.

Polacy – Żydzi. Wybór źródeł, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001.

Prasa

„Zwiastun Ewangeliczny” 1937.

Opracowania

Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.

Berendt G., *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.

Biegański Z., *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999.

Ceran T., *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.

Dąbrowska D., *Szulc Emil „Tur”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.

Dąbrowska D., *Szulc Eugeniusz „Dobry”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.

- Dąbrowska D., *Szulec Janusz „Pik”* [w:] *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.
- Dick M., *Raoul Wallenberg. Making of an American Hero* [w:] *Unlikely Heroes. The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching*, red. A. Kohen, G.J. Steinacher, University of Nebraska Press 2019.
- Engelking B., Libionka D., *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009.
- Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.
- Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, red. B. Engelking, J. Leociak, Warszawa 2013.
- Grabowska U., *Mariawici i Żydzi – rzecz o pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Grabowski J., *Ratowanie Żydów za pieniądze – przemysł pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Grądzka M., *Kościół katolicki w Krakowie w pomocy Żydom. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Kościół krakowski 1939–1945*, Kraków 2014.
- Gregorowicz J., *Komunikacja telefoniczna w życiu społeczności getta warszawskiego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10.
- Grunwald-Spier A., *The Other Schindlers. Why Some People Chose to Save Jews in the Holocaust*, The History Press 2014.
- Gutman I., *Polscy Sprawiedliwi wśród Narodów Świata* [w:] *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009.
- Haska A., „*Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję*”. *Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie*. „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, nr 11.
- Henry P., *We Only Know Men. The Rescue of Jews in France During the Holocaust*, Catholic University of America Press 2007.
- Kawski T., *Eksterminacja ludności żydowskiej z Bydgoszczy w latach II wojny światowej* [w:] *Servitium Klio. In honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021.
- Klempner M., *The Heart Has Reasons. Dutch Rescuers of Jewish Children During the Holocaust*, Amsterdam – New York 2006.

- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009.
- Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Zakrzewo 2012.
- Levine H., *In Search of Sugihara. The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust*, Plunkett Lake Press 2019.
- Paldiel M., *Churches and the Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans, and Reconciliation*, KTAV Publishing House 2006.
- Paulson G.S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy*, tłum. E. Olender-Dmowska, Kraków 2009.
- Redlich S., *Moralność i rzeczywistość: metropolita Andriej Szeptycki i Żydzi w czasach Holocaustu i II wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Tonini C., *Czas nienawiści i czas troski. Zofia Kossak-Szczuczka – antysemitka, która ratowała Żydów*, tłum. T. Jekiel, W. Jekiel, Warszawa 2007.
- Tyndorf R., *Wartime Rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy. The Testimony of Survivors and Rescuers*, t. 1–2, Lublin 2023.
- Sękowska A., *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie w latach drugiej wojny światowej [w:] Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939–1945. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.
- Szarek J., Szpytma M., *Rodzina Ulmów. W hołdzie miłosiernym. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie, ratując Żydów*, Kraków 2014.
- Sziling J., *Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.
- Szulc E., *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989.

Netografia

- Banek Józef & Anna (Bystrzycka)* [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4034455>, dostęp 16 V 2024 r.
- <https://wawamlynarska.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=2146&inni=0&cinki=0>, dostęp 16 V 2024 r.
- <https://wawamlynarska.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=3218&inni=0&cinki=5>, dostęp 16 V 2024 r.
- <https://www.porta-polonica.de/pl/wojenne/stalag-xi-altengrabow>, dostęp 16 V 2024 r.

<https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/otton-krenz,24446.html>, dostęp 28 VI 2024 r.
Stechbart Maria; Son: Tadeusz [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4039804>, dostęp 16 V 2024 r.
Szulc Emil & Amalia; Son: Eugeniusz; Daughter: Kutte Alicja (Szulc) [w:] *Righteous Database*, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4039809>
Wieczorek P., *Cmentarz żydowski na Okopowej – trzy perspektywy (cz. 1)*, Muzeum Getta Warszawskiego, 13 IV 2021 r., <https://1943.pl/artukul/cmentarz-zydowski-na-okopowej-trzy-perspektywy-cz-1/>, dostęp 16 V 2024 r.

STRESZCZENIE

W 1982 r. Celina Reńska z d. Kawecka napisała dwa listy do Departamentu Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, Yad Vashem. Opisała w nich historię uratowania swojej rodziny – żydowskich uchodźców z Bydgoszczy – przez dwie rodziny Polaków ewangelików w Warszawie. Publikacja obu listów daje wgląd w okoliczności pomocy i motywacje pomagających, a także w przebieg procedury prowadzącej do wyróżnienia.

SŁOWA KLUCZOWE

Holokaust • getto warszawskie • Żydzi bydgoscy • uchodźcy żydowscy • II wojna światowa • relacje polsko-żydowskie • pomoc Żydom • Sprawiedliwi wśród Narodów Świata